

Fil.ü.e.d. **Gülbəniz BABAXANLI**
AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinin direktoru,
Əməkdar mədəniyyət işçisi

HÜSEYN CAVID ROMANTİKDİR, YOXSAX REALİST?

Hüseyn Cavid iyirminci-otuzuncu illərdə böyük ümumxalq məhəbbəti qazınmışdı. Görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev H.Cavidə həsr etdiyi “Sənətkar və tarix” məqaləsində yazır: “Cavidin inqilabdan sonrakı nüfuzunu nə çarizm, nə də müsavət dövrü ilə müqayisə etmək mümkün deyil. Sənədlərdən biri bu baxımdan çox səciyyəvidir: “...ədəbiyyat aləmində böyük simalardan olan Hüseyn Cavid kimi şəxsdən xəbəriniz yox idi. Siz onun əsərlərini vəzi-səhnə etmədiniz. Çünki həmin əsərlər dinə, zülmə və zülmətə qarşı yazılmış əsərlər idi”. Maraqlıdır ki, inqilabdan sonrakı dövrün özündə də mətbuat Cavidin sovet şöhrətini onun xaricdəki “şöhrətindən” fərqləndirir” “...Hüseyn Cavidin “Sənan”, “İblis”i ancaq şuralarda geniş bir sahəyə malik bulunur. Hüdudlardan aşmayır. Hüseyn Cavid buralarda əziz, oralarda isə kafirliklə ittiham olunur...Hüseyn Cavidə qarşı ən kəskin ittihamlarında da ciddi ədəbi tənqid onun böyük və bənzərsiz istedadına, heysiyyət və şəxsiyyətinə hörmət çərçivəsindən kənara çıxmamışdır” 1. Hüseyn Cavid romantizmi ilə bağlı müəyyən mülahizələr söyləyən müəlliflər sırasında biz o dövrün (20-30-cu illərin) ən fəal tənqidçilərini, qələm sahiblərini görürük: H.Zeynallı, A.Şaiq, C.Cabbarlı, Ə.Nazim, M.Quliyev, M.K.Ələkbərli, Ə.Abid, M.Hüseyn, X.İbrahim və b. Əlbəttə, onların məqalələrində Cavid yaradıcılığı əsasən ideya-məzmun və sinfi-siyasi baxımdan izah olunurdu, lakin bu yazılarda H.Cavidin romantik sənətkar olub olmadığı barədə fikirlər diqqətdən yayınmırdı. Hənəfi Zeynallı “Hüseyn Cavidin yazdığı “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim” məqaləsində əsər üzərində çox geniş dayanır, həm mövzu-ideya baxımından, həm də sənətkarlıq nöqteyi-nəzərdən təhlilə cəlb edir. Bu təhlillər öz zamanında, yəni iyirminci illərin mürəkkəb və ziddiyyətli ədəbi prosesi zəminində heç də az əhəmiyyətli hadisə deyildi. Hiss olunurdu ki, H.Zeynallı H.Cavid sənətinə, onun sənətkarlıq aləminə yaxşı bələddir. Belə ki, müəllif H.Cavidin digər əsərlərindən söz açmasa da, onun üslubunu, türk şairlərinin yaradıcılığı ilə təmas və ünsiyyətini, təsir məqamlarını müəyyənləşdirməyə çalışır. Əlbəttə, H.Cavidin “Peyğəmbər”ində Ə.Hamidin, R.Tofiqin, T.Fikrətin təsirini aramaq və bununla əlaqədar müəyyən müqayisələr aparmaq, misallar gətirmək heç də pis təsir bağışlamırdı. Məlumdur ki, H.Cavid dili və üslubu etibarilə həmin şairlərin yaradıcılığından bəhrələnmişdi, bunu inkar etmək olmaz. Lakin H.Cavidin “Peyğəmbər”inin romantik bir əsər olduğu, onun əsas qəhrəmanının romantik pafosla yaradılması məsələsinə gəldikdə H.Zeynallı tərəddüd içində qalırdı. Yazırdı: “Bu əsərin romantik qələmlə yazıldığını bir tərəfdən qəbul edənlər onda realizm əsərləri olduğunu görməyirlər; onun romantizmi həyatın çərçivəsinə girməkdə, tiplərini natamam və xəyalpərvər yaratmaq istəməkdə isə, realizmi də əsrin ruhunu büsbütün olduğu kimi meydana qoymaqdadır. Hətta romantik Cavid, bir “Şeyx Sənan”və “Uçurum” yaradıcısı olan Cavid gərək Peyğəmbərin, gərək Əbütaliboğlunun, gərəkse də Baş rəisin (Əbu Süfyanın) dodaqlarına tarixən müsəddiq sözləri verir və hətta Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid (II kitab) Peyğəmbər həyatından təsvir edə bildiyi dairədə bir nöqtə belə buraxmaq istəməyir. İştə burada Cavidin fikirləri müşəvvəş, qarışıq və hətta romantizməmi və yaxud realizməmi sülük etmək olduğunu bilməyir. Buna görə bu əsərə romantik əsər kimi yanaşmaq doğru deyildir”. 1. Əlbəttə, “Peyğəmbər”pyesində Məhəmmədin həyatı və mübarizəsi ilə bağlı səhnələr az deyil, amma H.Cavid heç də realist bir əsər yaratmamışdır. Çünki Peyğəmbəri səciyyələndirən əqidə yolu, fikir, ideya yolu idi, böyük, möhtəşəm romantik duyğular idi. H.Zeynallının həmin məqaləsində H.Cavidin bir romantik olduğu fikri ilə də qarşılaşırıq: “Bizcə, möhtərəm şairimiz həyata, həqiqətə yaxınlaşmaq istəyir, oradakı tipləri tədqiq etmək üçün çalışdıqda onu sarmış olan mühit, qarşısındakı həqiqəti-hal ona dar və kiçik gəlir və ona görə də öz fantaziyasına qüvvət vermək üçün bəzən tarixi simaları araşdırır, başqa mühitlərə qoşur və hər şeyi “uzaq üfqlərdən” almaq istəyir. Artıq bu nöqtədə Cavid romantik olaraq qalır” 2. Hiss olunur ki, H.Zeynallı H.Cavidə realizm

yoluna çəkmək istəyir, lakin "Peyğəmbər"i təhlil edərkən, bu əsərdə H.Cavidin romantik obrazları, mifik, simvolik personajları və istifadə etdiyi bədii təsvir vasitələri etibarilə romantik olduğunu təsdiqləyir. H.Zeynallının "Şeyx Sənan" haqqında mülahizələrini* məqaləsində isə H.Cavidin romantik xarakterist olub-olmadığına daqiq bir işarə yoxdur, lakin "Şeyx Sənan"ın* təhlili sırf romantik əsərin təhlili kimi nəzərə çarpır. "Şeyx Sənan"da "fikir inqilabı"nın izlərini görənlər müəllif təqdim etdiyi qəhrəmanın yüksək ideyalar, romantik duyğularla dolu olan bir əqidə sahibi olduğu qənaətinə gəlir. Hənəfi Zeynallının "Şeyda" xüsusunda qısa bir mülahizə* və "Maral" xüsusunda qısa mülahizə* məqalələri də 1923-cü ildə qələmə alınmış və hər iki məqalə "Maarif və mədəniyyət" jurnalında dərc edilmişdir. H.Zeynallı "Şeyda"nı H.Cavidin digər pyeslərinə nisbətən "daha inqilabi" bir əsər sayır. Şeyda doğrudan da gənc bir inqilabçı sosialist və hətta marksistcəsinə düşünən bir mübariz fəhlə təsiri bağışlayır. Pyesdə sinfi mübarizə ideyası da diqqəti cəlb etməkdədir. Belə ki, Məcid əfəndi ilə Şeyda və Qara Musa arasında baş verən ixtilaf sinfi mahiyyət daşıyır. Obrazların təsvirinə gəldikdə isə, H.Cavid Qara Musanı sırf realist planda, Şeydanı isə romantik səpgidə qələmə almışdır. Yəni romantik H.Cavid bu pyesdə də öz üslubuna sadiq qalmışdır. Hənəfi Zeynallı da bu xüsusda daqiq mülahizələr söyləyir: "Şeyda başı fəslə bir Qafqaziya gənclərindən Hamlet tipində bir sima kimi görünür. Bunun içərisindəki şəxsinlik və mütəmadi təzadlar bəzən anlaşılmaz olsa da, onun Cavidin başqa pyeslərində təsvir edilmiş qəhrəmanlar kimi: "Məhəbbətsiz bütün mənəvi-xilqət şübhəsiz heçdir, Məhəbbətdir əvət məqsəd şu pür əfsanə xilqətdən" (Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid (II kitab) deyənlərdən incə ruhlu, İsa Məsih qəlbli, gözəl və gözəllik pərəstişkarı olduğu göz önündədir". Şeydanın xəyalpərvər, incə ruhlu bir gənc olması onu H.Cavidin digər romantik qəhrəmanları sırasında daxil edir və H.Zeynallı da elə bu məqamı nəzərə çarpdırır. H.Cavidin "Maral" faciəsinə də H.Zeynallı eyni prinsipə yanaşır. Pyesin əsas qəhrəmanlarından olan Cəmilin müəyyən dərəcədə Qərbin romantik qəhrəmanlarını xatırlatmasını nəzərə çarpdırır. Bu oxşarlığı xüsusi tərdə nəzərə çarpdırmasa da, təhlildən incəliklə sezmək olur. "Maral" faciəsi haqqında sonralar daha ətraflı söz açan akademik Məmməd Cəfər Hənəfi Zeynallının tam, dolğun şəkildə ifadə edə bilmədiyi fikri daqiq bir mülahizə ilə belə tamamlayır: "Cəmil özünün fərdiyyətçiliyi, mardümgirizliyi, pərişan xəyalları, puç olmuş şirin arzuları, başqa həyat həsrəti ilə müəyyən dərəcədə Qərbin romantik qəhrəmanlarını xatırladır. Lakin əslində o, nə Çayld Harold, nə Manfred, nə də Karl Moorudur. O, hər şeydən əvvəl, Şərqə, Şərq romantizminə, Azərbaycan romantizminə məxsus bir tipdir. Cəmil yenicə oyanmış Şərqin özünə məxsus keyfiyyətlərə malik romantik gənclərindən biri olmaqla bərabər, Şərqə xas olan ənənəvi sentimental, romantik əhval-ruhiyyəyə malikdir" Abdulla Şaiqin "Cavidin "İblis" nam hailəsi haqqında duyğularım" məqaləsində də H.Cavidin yaradıcılığının romantizmle bağlılığı daha qabarıq nəzərə çarpır. Bu məqalədə də konkret olaraq "Cavid romantikdirmi?" məsələsi qoyulmur.* Lakin əsərin təhlili açıq-aydın göstərir ki, A.Şaiq məhz romantik bir əsər haqqında söz açır. Məsələn, məqalənin başlanğıcında A.Şaiq "İblis" faciəsinin janrı xüsusiyyətinə toxunur, dərin tragizmle aşılanmış bu əsərin qəhrəmanlarının səciyyəsi üzərində dayanır: "Hailə qəhrəmanları səciyyəcə dram qəhrəmanlarından ayrıldıqları kimi bəslədikləri məfkurə etibarilə də yüksək, kəskin iradə, sarsılmaz enerji və ülvə qayyə malik xariquladə şəxsiyyətlərdir. Bu qəhrəmanlar fəaliyyətə başladığı zaman kəndilərini o qədər şaşırır və kəndinə elə dərin və çıxılmaz uçurumlar hazırlayır ki, o çətin və qorxunc vəziyyətdən qurtulmaq ümidi qalmır. Kəndisi hiss etmədən onu təqib etməkdə olan bu fəlakətləri biz sezirik və bütün bunlar bizdə heyrət və iztirab doğurur. Bu iztirab və hiss heyrətə bir hiss daha artırıyor ki, o daxi qəhrəmanın ülvə ruhu, yorulmaz enerjisi və sarsılmaz iradəsidir... Qəhrəman kəndi suçlarını kəndi qanı ilə təmizliyor. Uğrunda kəndini fəda etdiyi "idealın" ölməyəcəyinə, yaxın zamanda içimizdə hakim olacağına bizdə inam doğuruyor". "İblis" H.Cavidin pyesləri içərisində tarixi bir faciə kimi diqqəti cəlb edir. "Allah da, İblis də insanın özüdür" ideyası bu əsərdə sırf romantik bir vüsətlə təcəssüm olunur. A.Şaiq faciənin əsas qəhrəmanlarından biri olan Arifin romantik arzularının fənyə uğradığını, istədiyi kimi bir aləm

* "Cavidşünaslıq" toplusu, II cild, Bakı, 2012, s. 61. 2 Yenə orada, s.23. Gülbəniz Babaxanlı.

* Hənəfi Zeynallı. "Şeyda" xüsusunda qısa bir mülahizə". "Cavidşünaslıq" toplusu, I cild, Bakı, 2012, s. 105.

yaratmaq iqtidarında olmadığını, fərdi arzusu ilə ictimai arzuları arasında böyük bir ziddiyyət olduğunu onun faciəsi kimi ümumiləşdirir. İdealist* Arifin yaşadığı aləmdən göylərə uçmağa can atdığı, hətta qüvvətli imanla sarsılmış olduğu dindən, allahdan, kitabdan da şübhələndiyi Arifin köməyinə İblis yetişir. Fənalıqların simvolu olan bu mifik obraz Arifi tədricən romantik aləmdən uzaqlaşdırmağa, xəyal dünyasından yerlərə düşürməyə çalışır və əlbəttə, öz şəxsi xislətlə buna nail olur. A.Şaiq onun səciyyəsinə belə xarakterizə edir: "Arif idealistliklə realistik arasında hənuz əksliklərdən tamamilə uzaqlaşmamış və yenilikləri də olduğu kimi qəbul etməmiş bir tipdir. O, tam mənası ilə realist olmamış, qüvvəyi-əqliyyəti kamınca inkişaf etməmiş, hərəkətlərində çətinlik, əsəbilik var, fəaliyyətində xeyirdən ziyadə zərər verir" 1. Romantik faciələrdə mənfəi və şəxsi qüvvələr - Mefistofel tipli obrazlar həmişə dəhşətli olurlar. A.Şaiq H.Cavidin İblisini - bu "atəşli müəmma"nı insanlara hər fənalığı yadıran, vəhşətlərə sürükləyən, maddi ehtirasın, ona qida verən Qərb mədəniyyətinin simvolu kimi təqdim edir. Bu əsərdə İblis Qərb millətlərini təmsil edir, hətta onun İngiltərə millətinə aid olduğunu söyləyir. O, tikici deyil, yaxıcı və yıxıcıdır. O, allah, din, fəlsəfə və sufiliklə əylənir, istehzalı qəhqəhələri, təriz və kinayəli sözləri ilə daim hərəkətdədir. H.Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi haqqında da iyirminci - otuzuncu illərin ədəbi tənqidində xeyli mülahizələrlə qarşılaşırdıq. Bu əsər də qeydsiz-şərtsiz romantik faciə kimi təhlil olunmuşdur. H.Cavidin digər romantik faciələrinə xas olan bütün ünsürlər "Şeyx Sənan"da daha parlaq şəkildə öz əksini tapır. Cəfər Cabbarlının "Ədəbi mübahisələr" və "Şeyx Sənan haqqında" məqalələri də H.Zeynallının məqalələrində olduğu kimi Cavidin romantik sənətkar olduğu şübhə və tərəddüdlə qarşılanırdı. Cəfər Cabbarlı "Ədəbi mübahisələr" məqaləsində H.Cavidin yaşadığı mühitin həyatını, Azərbaycan xalqının "ifadəyihalmı" əks etdirmədiyini söyləyir, "Qoy bir nəfər çıxsın və barmağını uzadaraq tərəddüdsüz, Cavidin filan yazdığı cəmiyyətimizin ifadəyi-halı və keyfiyyətidir söyləsin. Bunu kimsə deyə bilməz... Gözünün önündə xalqımız bir çox mübarizə dövrləri keçirmiş, məhkumluqda xırpalandığı, hüququ tapdandığı vaxtlar olmuş, fəqət buna qarşı Cavidin "burak məni hayqırayım" - deyə coşduğunu, sızladığını, ağladığını görə bilmirik. Xalqımızın bir çox matəmləri, bir çox bayramları olmuş və olurkən Cavid bunların həpsinə soyuqqanlıqla baxır, heç qımıldanmır da. Yalnız harada isə xəyali bir Afət bulur, onu bulvarlarda öpüşdürür. İştə bu qədər... Nə olursa-olsun, hər halda Cavid burada Azərbaycanda yoxdur". C.Cabbarlı da H.Cavidə iyirminci illərin birtərəfli, daha çox bolşevik platformasının ifadəsi olan mülahizələrlə yanaşır, Hüseyn Cavid 70-80 milyonluq türk dünyasını təsvir etməyini qüsur sayır və belə bir qərarə gəlir ki, H.Cavidin əsərlərində həyat yoxdur. O, H.Cavidin əsərlərindəki obrazları da millilikdən uzaq tiplər hesab edir, "Bizdə Afət həyatı ilə yaşayanlar yoxdur" söyləyir. O, H.Cavidin romantik sənətkar olduğunu tərəddüdlə qarşılayır, bu məsələdə qəti fikir söyləyə bilmir: "Cavid sırf romantik bir yazıçı deyildir. O gah romantik, gah idealist, gah realist kimi sentimentalistdir". Açıq nəzərə çarpır ki, Cəfər Cabbarlı burada terminləri bir-birinə qarışdırır. Ancaq C.Cabbarlı H.Cavidin müsbət cəhətlərindən də söz açır və bunu xüsusilə qeyd edir ki, Cavidə hər kəsi məftun və əsir edəcək bir qüvvəyi-şeyriyyə vardır. H.Cavidə bir də fəlsəfə vardır ki, əsərlərinin qüvvətlənməsinə yardım edir. Bu iki cəhət heç şübhəsiz, Hüseyn Cavidin romantik bir şair olduğunu təsdiq edir, çünki Hüseyn Cavid romantikasının gözəlliyi də məhz parlaq şeyriyyətinə və fəlsəfəsinədir. Cəfər Cabbarlının "Şeyx Sənan" haqqında" məqaləsində də Hüseyn Cavidə romantik kimi söz açılır. Əsərin qəhrəmanı Şeyx Sənanı sırf öz şəxsi məqsədləri uğrunda mübarizə apardığını israrla qeyd edir, halbuki, din və təriqət başçısı olan Sənan başları "haqqə" davət edir, eşqin din, etiqad və fanatizm üzərində qələbəsinə can atır. Bu isə romantik Cavidin öz ideallarından doğurdu. Ədəbiyyata bir nasir kimi qədəm qoysa da, tənqidçi kimi ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edən Mehdi Hüseyn də H.Cavidin yaradıcılığına biganə qalmamışdır. Onun "Ədəbi qeydlər" məqaləsində H.Cavidin "Səyavuş" pyesindən söz açılır. Məqalədə böyük sənətkarə rəğbət hissilə yanaşı, onun yaradıcılığına o dövrün ədəbi tənqidinə xas olan ideoloji sapıntılar da diqqəti cəlb edir. O, "Səyavuş" əsərinin H.Cavidin

* A.Şaiq. "Cavidin "İblis" nam hailəsi haqqında duyğularım". "Cavidşünaslıq" toplusu. Bakı, 2012, I cild, s. 191. Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid (II kitab).

* C.Cabbarlı. "Ədəbi mübahisələr". "Cavidşünaslıq" toplusu, I cild, Bakı, 2012, s. 73-75. Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid (II kitab).

digər* əsərlərindən fərqləndiyini, guya H.Cavidin artıq burjua təmayülündən xilas olmağa başladığını sübut etməyə çalışır. “Dünənki Hüseyn Cavid...insan tarixinin səhifələrini ləkələmiş Topal Teymurlara qarşı olduqca mülayim və mehribancasına bir əlaqə bəsləyərək, onu ədalət simvolu yapmış (“Topal Teymur”), Sultan Əbdülhəmid Türkiyəsinə qarşı amansız mübarizə aparın inqilabçıları göstərməkdən boyun qaçıraraq patriarxalfeodal kəndini, bu ağır vəziyyətdən qurtulmağın yeganə yolu saymışdı (“Uçurum”). Bu gün Cavid Firdovsi dastanlarının bir parçasını öz bədii laboratoriyasından keçirərək, xaqanlar hakimiyyəti əleyhinə üsyan bayrağı qaldıran Çin məzlumlarına şəərəfli nəğmələr oxuyur. “Səyavuş”, Cavidin gəncləşdirdiyi kimi, gənc marksist tənqidimizin verdiyi qiymətin tamamilə doğru olduğunu göstərdi”. M.Hüseyn əvvəlki əsərlərində Hüseyn Cavidin milli məhdudluğun, turançılıq məfkurəsinin qatı bir mütəmüllü olduğunu söyləyir. H.Cavidin proletar inqilablarına yaralı, sızılı və bədbin misralar həsr etdiyini və belə misralarla mürtəcə romantizmə qapıldığını da xüsusi nəzərə çarpdırır. Bir sözlə, M.Hüseyn Cavidin sovet platformasına uyğun bir sənətkar görmək istəyirdi. Bunu Cavidin əsərlərində də izləyir, “Knyaz” pyesində sənətkarın azadlıq uğrunda mübarizə aparın inqilabçıları təsvir etdiyini, “Azər” poemasında yeni quruluşun tərəfdarı olduğunu söyləyir. M.Hüseyn məqalədə belə bir sual ortaya qoyur: “Nə üçün Cavid tematika etibarilə müasir həyatdan uzaqlaşmış* və eyni zamanda nə üçün Firdovsi əfsanələrinə əl atmışdır?”. Bu suala cavab verərkən M.Hüseyn qeyd edir ki, H.Cavid bizdə əsas fikri-bədii istiqaməti etibarilə romantik bir sənətkar kimi tanınmışdır. Və H.Cavid romantizmi çox zaman canlı həyatdan uzaqlaşmağa meyli göstərən sənətkarın romantizmi olmuşdur. Beləliklə, M.Hüseyn romantik H.Cavid deyil, Şura inqilabına “yaxınlaşın” H.Cavid qəbul edir. Belə bir fikir irəli sürür ki: “Səyavuş”, Cavid bədii yaradıcılığının ümumi xüsusiyyətlərindən ayrılmış bir əsər deyildir...Lakin bununla bərabər, “Səyavuş” yeni keyfiyyətli bir əsərdir. Burada müəllif qismən öz mücərrəd burjua romantizmini məğlub edərək realizmə yaxınlaşmış...sarayla əməkçi kütlələr arasındakı dərin ziddiyyətləri yüksək bədii təsvir dərəcəsinə qaldıra bilməmiş. Buradakı Cavid romantikası da bir sıra yeni ünsürlərə malikdir. Bu romantika Cavidin müəyyən bir yaradıcılıq xüsusiyyətini təşkil edən ritorikadan fərqli olduğu kimi, az-çox real həqiqətlərdən doğan bir romantikadır”. Məqalədən açıq-aydın belə bir fikir hasil olur ki, M.Hüseyn romantizmi “real həqiqətlərdən doğan” bir cərəyan hesab edir və H.Cavidin “Səyavuş” əsərində “yeni ünsürlərə malik” romantizmi də məhz realist meyilli romantizm kimi qiymətləndirir. Məqalənin VI bölümündə M.Hüseyn yenə eyni fikri təkrarlayır, H.Cavidin öz yaradıcılığının ən parlaq dövrlərində mürtəcə burjua romantiki kimi çıxışda bulunduğunu, həqiqi varlığı, canlı həyatı çox zaman öz sevimli ideyalarına qurban* verdiyini, “Səyavuş” əsərinin də bu romantizm xəstəliyindən tamamilə azad olmadığını, burada da əski H.Cavid romantizminin təsirinin hiss edildiyini nəzərə çarpdırır. M.Hüseynin məqaləsi Cavid romantizminin mahiyyətini açıqlamaq, bu romantizmin onun əsərlərində necə təcəssüm etdiyini göstərmək iddiasından çox uzaq idi. Lakin hər halda, mənfə planda olsa da, H.Cavidin öz əsərlərində romantik sənətkar kimi tanındığını etiraf edir. Təbii ki, otuzuncu illərdə gənc tənqidçi, proletar ədəbiyyatının təbliğatçısı kimi tanınmış Mehdi Hüseyn Cavid sənəti haqqında söz açarkən onu olduğu kimi yox, görmək istədiyim kimi qiymətləndirirdi. Sonralar da o, Cavidin inqilab epoxasının sənətkarı hesab etməmişdir. 14 aprel 1936-cı ildə hansı bir konfransdakı çıxışında da yenə əvvəlki fikrini təkrar edir: “Cavid bütün ədəbi çəkisinə, böyük istedadına, geniş ədəbi yaradıcılığına baxmayaraq, inqilab epoxasının sənətkarı deyildir. Çünki, əvvəla Cavid hələ əski bədii yaradıcılığını-əski məfkurəvi tendensiyalarını üzvü olaraq (səmimi olaraq), yeni quruluşu, proletar inqilabını anlaya bilməmişdir. Ümumiyyətlə, Cavid bütün ədəbi yaradıcılığı boyu öz ölkəsinin (Azərbaycanın) yavrusu deyildir. O, tarixə, əfsanələrə, mistik burjua romantizminə qaçdığı üçün, canlı həyatı görmək qabiliyyətindən məhrum olduğu üçün, bu vaxta qədər şura varlığını...onun mahiyyətini düşünüb, heç olmazsa tarixi əsərlərində əks etdirməmişdir”. ...İyirminci-otuzuncu illərdə Cavid romantizmi ilə bağlı söylənilən bütün bu mülahizələrə yekun

* C.Cabbarlı. “Ədəbi mübahisələr”. “Cavidşünaslıq” toplusu, I cild, Bakı, 2012, s. 87. Gülbəniz Babaxanlı.

* M.Hüseyn. “Ədəbi qeydlər”. “Cavidşünaslıq” toplusu, III cild, Bakı, 2012, s. 77. Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid (II kitab)

* M.Hüseyn. “Ədəbi qeydlər”, “Cavidşünaslıq” toplusu, III cild, Bakı, 2012 s. 81. Gülbəniz Babaxanlı.

vurub deyə bilərik ki:* 1. Hüseyn Cavid yaradıcılığının tənqidçi ilə bağlı ən qızğın və ziddiyyətli bir dövr kimi səciyyələnən iyirminci-otuzuncu illərdə böyük sənətkarın romantizm cərəyanına mənsub olması, onun əsərlərinin bu istiqamətdə təhlili sırf elmi-nəzəri planda olmamışdır. Çünki ədəbi-nəzəri fikir hələ problemi sistemli şəkildə həll etməyə hazır deyildi. Deyilən fikirlər yalnız problemə öləri şəkildə toxunmağa imkan verirdi. 2. Hüseyn Cavidin “Peyğəmbər”, “İblis”, “Şeyx Sənan”, “Topal Teymur”, “Səyavuş” pyesləri ədəbi tənqidin daha çox müzakirə etdiyi, haqqında söz açdığı əsərlər idi. Bu əsərlər o dövrün görkəmli yazıçıları və tənqidçiləri tərəfindən təhlil olunur, hətta müzakirələrə səbəb olurdu. Hənəfi Zeynallı, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı, M.K.Ələkbərli, Ə.Nazim, M.Hüseyn və digər tanınmış söz adamları bu əsərləri əsasən ictimaiyyəti platformadan təhlilə cəlb edir, “Cavid proletar inqilabına xidmət edirmi?”, “Cavid niyə Azərbaycandan, burada baş verən mühüm hadisələrdən söz açmır?”, “Cavid niyə həyatımızın aparıcı qüvvələrini öz əsərlərində əks etdirmir?” kimi suallarla onun yaradıcılığının guya xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərindən uzaq olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Bu da böyük sənətkara bolşevik-marksist yanaşmasının məntiqi nəticəsi idi. 3. H.Cavid romantizmi ilə bağlı söylənilən fikirlərin özü də elmi-nəzəri baxımdan tam və dolğun deyildi. Bu məsələyə birtərəfli yanaşılırdı. Belə bir fikir döna-döna vurğulanırdı ki, H.Cavidin əsərlərində realizm romantizmdən üstündür. Cavidin realist sənətkar olduğu bəzən inkar edilməsə də, onun romantizm cərəyanına mənsub olması əsasən mənfə bir hal kimi qiymətləndirilirdi. Ancaq bütün bu ziddiyyətlərə baxmayaraq hər halda iyirminci-otuzuncu illərin tənqidində Cavidin romantikası haqqında müəyyən fikirlər mövcud idi.

* H.Mehdi yoldaşın çıxışından. “Cavidşünaslıq” toplusu, Bakı, 2012, III cild, s. 130. Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid (II kitab)